

Plamen Antov

(Bulgaria, Sofia, Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Love and Fatherland. Studies in Bulgarian Revival Literature and Culture

A Theoretical Preface

Abstract. This text is a theoretical preface to the book *Love and Fatherland. Studies in Bulgarian Revival Literature and Culture* (2024), where its main ideas and methodological foundations are systematically laid out. The concepts described are represented fragmentarily, in the form of concise paragraph-like chapters. The main emphasis is on the typological juxtaposition of the Bulgarian Revival (as a Bulgarian Axial Age, or *Achsenzeit*) to the broad philosophical and historical logic of European Modernity, from the Italian Renaissance to the second half of the 18th and 19th centuries, which were dominated by the French *Lumières* and the *Deutsche Romantik*. It is also noted that the 1880s, viewed as the “autumn of the epoch” (according to Huizinga), align with the strictly historiographical boundaries of the Bulgarian Revival (1762–1878) – a special, meta-situated stage that essentialises the era in the form of a national and ideological “grand narrative” (Ivan Vazov, Zahariy Stoyanov, among others). It is this meta-narrative that constitutes the main subject of research in the book – not only in a linear perspective, but also in a reverse, counter-directed, subversive one.

Keywords: Bulgarian Revival, *Lumières*, *Deutsche Romantik*, “grand narrative”, literature and national mythology

Пламен Анто

(България, София, Институт за литература, Българска академия на науките)

Любов и отечество.

Изследвания върху българската възрожденска литература и култура

Теоретично предисловие

1. „Около“. – В поднасловието си книгата заявява, че съдържа изследвания върху българската възрожденска литература и култура. Но по-коректната дума би била „около“ – и в пространствен, и във времеви смисъл. Във времеви най-малкото, защото се пренебрегва, при това концептуално, „външната“, т. е. дадената от историята горна граница на епохата 1878 г. Краят на Възраждането се отнема с цяло десетилетие, което при това е най-важното тъкмо в символния план на разказа, който тук ще ни интересува – ретроконструиращият разказ. Определяме десетилетието на 80-те с едно прочуто понятие на Хьойзинха като „есента на Българското възраждане“. Неговият плод е разказът, който произвежда епохата – не в хоризонта на събитийните случвания, на Историята *per se*, а в обема на тяхната рефлексия в литературата. В символния план на митопоетическите, националноидеологически самоидентификации. – Разказът, обладаващ истинската реалност на колективното въображение. На второ място – „около“ и в пространствен смисъл, доколкото част от поместените тук студии контекстуализират номиналния си предмет, изплитайки мрежа от частни, силно фокусирани ракурси отвън в сравнителен (собствено компаративистки) аспект: откъм Гърция, Германия, Франция, Америка.

2. *Дълбоко*. – Но още по-важно е едно трето значение – в оперативното поле на книгата, където позитивисткият подход, традиционно присъщ на „възрожденската“ проблематика, е системно суспендиран. Макар да се борави основно с класически творби и имена от канона на епохата, към тях са търсени инфраканонични ракурси, разкриващи непривични значения – „ниските“ измерения на „високото“ (или казано по-елиптично – центърът е „около“). Една от каузите на книгата е да се проблематизира самата граница между структуриращи за нея двойки понятия: централно и периферно, „високо“ и „ниско“, престижно и непрестижно, политическо и органично... Например разкриване на скритото и дълбоко присъствие на еротичния субстрат в пределно „високия“ националноидеологически разказ на епохата. При това – в самото ядро на този разказ, където се утаяват и тайно работят колективните сънища. Тук, в този „вертикален“ план, книгата, може да се каже, следва археологически метод, но не в политическия обхват на Фуко, а по-скоро в смисъла на Юнг, на дълбинно-колективните представи, чийто симптом се явява сферата на политическото.

3. *Сънвания (Бенямин)*. – Един фрагмент от „Пасажите“ на Бенямин ни дава най-важния или един от най-важните ключове към „духа“ на XIX век – за реципрочно-разбягващата се диалектика на индивидуалното и колективното съзнание: докато първото създава активен и същевременно рефлексивен характер, то второто „потъва във все по-дълбок сън“ и се отдава на своите съновидения¹. Деветнайсетото столетие довършва започнатото от предходното, а именно промяната на (съ)отношението „общност–индивид“ („ние–Аз“): реалната еманципация на индивида-Аз, встъпването му в Историята, и реципрочното, обратнаосочено отстъпване на колективното „дълбоко“ съзнание назад и надълбоко в подисторичните пластове на колективните митове (народът-Аз); тези митове обаче имат своята активна проекция *обратно* в хоризонта на политическата актуалност, на „живата“, ставаща История. Наблюдението на Бенямин е важно преди всичко с насочеността си към събития в сферата на политическото, които ще се случат на Европа през следващия XX век (към който XIX се явява прелюдия). Но за нас то отключва едно специфично отношение, едновременно хоризонтално (компаративистко) и вертикално (типологическо) в перспективата „ние–Европа“: Българското възраждане спрямо европейския романтизъм и Европейското просвещение (субстантивирани тук като Френско просвещение и немски романтизъм). А именно как прагматичният политически разум работи пълноценно *чрез, под формата на* колективно-несъзнавани импулси на българския „Аз“, разбран в смисъла на немската романтика и немския идеализъм: нацията като колективен индивид-Аз.

4. *Колективният Аз в права и обратна перспектива (Вазов, Ботев)*. – Раждането на българския индивид през XIX век е извънредно важен, неизбежен изследователски проблем. Но нашият интерес тук е насочен към сънванията на българския колективен човек през епохата и към онези мощни творчески Азове, които тъкмо в ролята си на такива се оказват „колективни фигури“, говорещи „от името“ на сънуващата дълбока общност зад/под тях. Перфектният „колективен Аз“ *в права перспектива* тук, разбира се, е Вазов, а най-мощно откритият модерен индивид-Аз е Ботев. (Но в *обратна перспектива*, по отрицателен начин, той също се явява „еманация“ на колективния дух/гений, както ще го определи един от наследниците му, Гео Милев.) Тази сдвоеност образува равновесно-антагонистичен сюжет – оста, пронизваща и структурираща цялото българско битие в „осевата“ епоха на българския деветнайсети век.

¹ В представителната подборка на Ралф Конерсман, преведена на български („Кайрос“, София: Критика и хуманизъм, 2014), този фрагмент е пропуснат.

5. *Ренесанси и възраждания*. – Не би било излишно също така да се припомнят още тук, пред скоби, двете непротиворечащи си идеи за Ренесанса, едната с акцент върху регенериращото връщане към корените (включително и във вид на „славно“ минало), другата фаворизираща налагането на новите постпатриархални, буржоазно-капиталистически отношения и ценности. Силни изразители на тези два възгледа можем да съзрем съответно в лицето на Н. Я. Мар и М. Вебер. (А в собствената сфера на литературата тук някъде минава линията между реализма като начин на разказване на света, появил се, за да отрази новите постпатриархални реалности, и романтизма като обратнаосочен, опозиционен израз на един метафизичен „вътрешен Аз“, индивидуален или колективен.) Методологически статиите в тази книга – и то в степен на концептуалност, превръщаща я в нещо повече от обичаен сборник със статии – се стремят да удържат и двата възгледа в неконфротираща се съсредност, доколкото определящо е разбирането ни за литературата като разказ за по-едри процеси, спрямо които тя е в двойна позиция – едновременно вписана *вътре* в тях, част от социалните отношения, и надпоставена, артикулираща ги *отвън, над*, във вид на тяхно метасъзнание, едновременно критическо и наивно, което не просто *ги* мисли, промисля, но и есенциализира във вид на тяхна идеологическа, символно сублимирана проекция. В цялостен „образна-свят“, който тъкмо и *само* националната литература в качеството си на *колективен (мета)език* е в състояние да произведе.

6. *Объркване (Де Ман)*. – Стоим също така на възгледа, заявяван от някои автори, като Пол де Ман („Съпротивата срещу теорията“), че в един текст няма нищо външно, например неща като социалния контекст или историята; то, „външното“, неминуемо е интегрирано в текста чрез езика и *като* този език. Но още по-важно за нас е надграждането на тази постановка; надграждане, което можем да наречем „перформатизъм на литературата“ – на литературния метаразказ спрямо всички „външни“ фактори, като историята например. А именно двойната поставеност на литературата спрямо историята, на литературния метаразказ, *разказ-за*, спрямо външната първична реалност на историята, *обективна* в идеалното си състояние, към която литературата неминуемо реферира. И тъкмо в акта на това рефериране я създава, твори във вид на различна, *монументална* История, отместена в сферите на собствената си символна „сянка“. Самият *разказ-за* е пълноценно създаване на собствения си „външен“ предмет. Това се извършва в сферите на идеологията, чрез изместване/забулване на реалистичния мимезис, подмяната на „природната“ действителност с езиковата („объркване“ на едната с другата: „confusion of linguistic with natural reality“, по думите на Де Ман²). Или – в нашия случай – подмяна/объркване на историческата *външна* (обективна) реалност с *вътрешната* (субективна) „реалност“ на националния мит като литературната първооснова на националната идеология.

7. *Основни тезиси и понятия (Ясперс, Лиотар, Юнг, Хегел, абат Сийез, Ницше)*. – Номиналният предмет на книгата, както сочи насловът, е българската литература през/около Възраждането, разбирана тук като *българската „осева“ епоха* (Achsenzeit). Самата литература – в етноцентричния, канон-формиращ етап на тази епоха, между Паисий и Вазов, но и изобщо – е разбирана в своята по-едра, колективна значимост и функционалност, отвъд тясноестетическите си стойности (собствено модерни по същество и все още невалидни за колективния разказ). Там, на това равнище, националната литература функционира *като език*, който разказва за вътрешния живот на един колективен Аз. В своята хоризонтално-вертикална цялост, във вид на *metanarrative*, тя разказва не друго, а колективното битие на нацията в Историята или по-скоро – *около нея*. Израз е на колективни спомени, фантазии, сънувания, кошмари. Именно *като език*, сиреч като *колективно несъзнавано* (das kollektive Unbewusste), тя повествува не толкова за самата История, както

² De Man, P. *The Resistance to Theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1986, p. 11.

е разбрана от картезианския логос на Просвещението; не Хегеловия „разум на Историята“, а скритото несъзнавано на този Разум, обратната му страна, безконтролните лудости и пиянства, изтрезняванията, махмурлуците, травмите. Нагоните на дълбоката „колективна душа“, която винаги е *природно-оргиастична*, неотделима от колективното тяло – органичното, несъразмерно, великанско *народно тяло-Volk*, не модерният, собствено политически, институционално-етатистки пристегнат *corps socians* на модерната нация-Nation. Вместилище на дълбоката народна душа е дълбокото народно тяло, подисторично и неполитическо – тъмна дионисовска стихия, нежели аполоновско лучезарие.

* * *

8. *Метаразказ*. – И така, накратко, в тази книга към литературата се гледа в по-широка перспектива и в по-широк обем: литературата като „големия“ национален метаразказ, който повествува националното битие в историята (екстериоризирано *около нея!*) и в самия акт на това повествуване *го прави*. – Прави го по един символно отместен и затова абсолютен начин. Литературата тук, в обхвата на тази книга, не е *само* литература, а онова колективно метасъзнание, сияещо около българското пребиваване в историята, което свързва отделните факти и събития от *собствено исторически* или *собствено литературен* (естетически) характер в обща, мрежовидно разгръщаща се цялост, която в триизмерния си обем е по-достоверна от самостоятелно-паралелното им следване или механичното им съвкупяване. Обхваща цялото колективно, народно-национално (ограничено-институционално; „немско“-„френско“) битие: политическия хоризонт и историческия вертикал в неразривната им свързаност; тялото и духа.

9. *Литературният перформатив*. – Както литературата тук не е само литература, а повече разказ за нещо отвъд себе си, така и хронологическите граници, номинирани в подзаглавието, не съвпадат съвсем с историческата периодизация. Към вътрешния обем на епохата е принадлежно и първото следосвобожденско десетилетие, при това в извънредно важна, надредна (мета) позиция – като ретроосмисляне на самата епоха и всъщност като същинското ѝ създаване, институционализирането ѝ като „осева“ не само за литературата, но и за целия обем на колективнонационалното битие, чийто артикулятор-и-строител литературата се явява. (Тук можем да въведем метафората на *литературноисторическия перформатив*.) Едновременното, симултанно произвеждане на националния пантеон от литературния метаразказ и на националния литературен канон в базовата, субстанциалната му част – етноцентричното ядро.

10. *Мета-Възраждане, или „есента на епохата“*. – Този *pendant* на епохата – десетилетието на 80-те – е мислен като кулминация и изостряне на една металиния в литературните процеси и менталността на ранната българска модерност, която можем, приспособявайки понятието и още повече едрата логика на Хейдън Уайт, да наречем точно така – *Мета-Възраждане*, когато епохата, едновременно *отвън*, но и *отвътре* (*вече* отвън, след, и затова с носталгия, но *все още* отвътре, с духа на самата епоха) се самопромисля и самоинституционализира. Прави го посредством литературата и в модуса на литературата, разбрана като нещо повече от литература в „нашия“ модерен, силно стеснен, секуларен смисъл на понятието – като мощно националностроително усилие, но и като единно, цялостно национално пространство-свят (въпреки множеството напрежения по хоризонтала!). – Така номинално зададеният период се разхерметизира; вътрешният обем разпуква външната хронология, за да стигне в определени случаи чак до наши дни, до началото на XXI век, но без да се напускат параметрите на онова колективнонационално битие, чийто израз (метаразказ) е литературата, включително и в непрестанен

(ретрообърнат, „вертикален“) диалог със самата себе си; литературата като същинската философия на българската история, на българското колективно битие в Историята³.

11. „Осева“ *epoca, типологични съответствия, автохтонни наследства*. – И така, епохата на Българското възраждане – във „външната“ си, историческа хронология, но още повече в символната метасфера на литературата, създаваща вътрешния ѝ обем, надхвърлящ „външните“ исторически граници – тук е мислена като „осевата“ епоха на българското колективнонационално битие, което само частично и съвсем не в най-важната си част съвпада със строго историческото. В хоризонтално-вертикалната координатна система на това битие контекстът на ранната модерност е само едната му част – най-видимата. Не толкова преките контакти и влияния, а *типологичните съответствия* на процеси в българската литература и култура с общоевропейските – по оста „Западна Европа – Русия“ (пряко или в мрежа от посредничества) – са предмет на тази книга. Но още повече тя дълбае във „вертикалните“, автохтонните и не толкова видими наследства на българската литература през епохата – скрити тъмни енергии, които със сигурност работят дълбоко в основата ѝ, макар не винаги самата тя – именно в качеството ѝ на литература, на литературата като *модерен* феномен – да има съзнание за това.

12. *Скрити памет*. – Тези скрити наследства работят в две отделни, макар и сложно интерфериращи линии. Едната, просто казано, е линията на фолклора, на устната мито-фолклорна традиция; традиция, която обаче никак не се изчерпва с лесната генеалогия „фолклор–литература“, макар тя действително да е сред изворите/началата на новата българска литература през втората половина на XIX век. По-важна за нас (наред с „палеонтологичния“ метод на Мар) е по-обемната – и по-дълбинна – сфера на колективното (народно) съзнание като синкретичен „образ на свят“ (в смисъла на Хайдегер и на Г. Гачев), чийто израз, артикулация се явява както фолклорът, така и частично наследилата го литература. (Или *културата като език* в пределно широк смисъл, по линията В. фон Хумболт – Уорф–Сапир.) Именно тези дълбоки, дълбинни следи търсят да реставрират част от текстовете в книгата. – Втората линия, около която гравитират археоложките усилия, е в дисциплинарната област на т. нар. историческа поетика. И по-точно *скритата жанрова памет* на литературата, когато творбата изтръгва, преработва и излъчва *собствени, автономни* значения не всякога по волята и със знанието на автора си. Специален фокус тук е скритата (крипто-) генеалогия на романовия жанр и на модерната национална епопея *от, из* дълбоките недра на епоса.

13. *Фрагментарно*. – Но трябва да се предупреди накрая, че цялото очертано дотук тематично-проблемно и оперативно поле не присъства компактно в книгата. То по-скоро е една обгръщаща я ауратична сфера, в която са открити само отделни точки – опори, върху които (като ония ребуси в забавните страници на нявгашните вестници) читателят да стъпи, за да досъздаде със собствени усилия – неголеми, надявам се – цялата картина. Тази непълнота, фрагментарност на повествованието идат преди всичко от обстоятелството, че книгата не е цялостно монографично изследване, а опит за събиране в някакъв общ, ала меко свързан „разказ“ отделни статии, писани в различно време като части от различни, по-едри научноизследователски „разкази“. Няколко от статиите представляват съкратени (а част от тях – и различно акцентирани) версии на по-големи студии, части от други книги, от други проблемно-смысловни контексти. Тази композиционна партикуларност предполага някои особености на книгата, като липса на методологи-

³ И с това отправям към един следващ етап в сюжета и към заглавието на друга моя книга: „Българският постмодернизъм XXI–XIX в. Към философията на българската литература“ (Пловдив: Жанет 45, 2016).

ческа единност и на строга, ясно очертана теоретична рамка. (Опит за частична, фрагментарна компенсация на тази липса бе настоящото предисловие.) – И все пак, без да обладава монографична цялост, книгата, както бе отбелязано, е нещо повече от сборник със статии. Читателят без усилие ще забележи симфоничната композиция – наличието на отделни носещи понятия, образи и сюжети, които лайтмотивно се повтарят в различни контексти, варирант, нюансират се и се доразгръщат.

* * *

Книгата събира статии, представени на научни конференции и/или публикувани в научни издания (с едно изключение). В края ѝ е приложен списък със самостоятелните публикации на статиите. Но тук те се поместват в повече или по-малко преработен вид. Съдържат пасажки, невключени в журналните версии поради познатите рестрикции в обема, или пък дописани впоследствие. Налице е и стилистична обработка. Премахнати са и някои повтарящи се библиографски отправки под линия (но други са запазени). Запазени са и отделни, макар и минимални повторения от идеен, концептуален характер, доколкото при тях една и съща постановка или факт се включват в различни контексти и са осветлени в различни ракурси, което увеличава смисловия обем на цялото – на книгата като относително цялостна, макар и фрагментарно-мрежовидно изградена структура. Не е трудно да се забележи, че в много случаи между отделните статии съществуват съвсем топли връзки: отделни мотиви и изследователски сюжети прехождат от статия в статия, продължават се и се разклоняват на други равнища и в нови контексти. И с невъоръжено око е виден, надявам се, стремежът на книгата да гради цялостно „вътрешно пространство“ от монографичен характер.